

Geliş Tarihi (Received): 13.01.2021

Kabul Tarihi (Accepted): 04.05.2021

Derleme

Çocuklarda Uygulanan Tamamlayıcı Tedavi Yöntemleri ve Covid-19

Complementary Treatment Methods Applied in Children and Covid-19

Dr. Öğr. Üyesi Melike Yavaş Çelik¹

Arş. Gör. Meltem Sungur¹

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Karasu¹

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yusuf Şerefoğlu Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Kilis, Türkiye

Yazışmadan sorumlu yazar Eposta: melikecelik@kilis.edu.tr

Alıntı (Cite): Çelik MY, Sungur M, Karasu F. Çocuklarda Uygulanan Tamamlayıcı Tedavi Yöntemleri ve Covid-19. YBH dergisi. 2021;2(1): 85-105.

Özet:

Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen; koronavirüs hastalığı evrensel bir tehdit haline gelmiş ve güncel verilere göre; 1 milyon 940 bin 352 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Salgından dolayı gün geçtikçe vefat sayısının artması ve net bir tedavinin bulunmayışı bireylerde endişeleri arttırmakta bireylerin tamamlayıcı tedavi yöntemlerine yönelmelerine neden olmaktadır. Koronavirüs pandemi sürecinde tedavi ve korunma yöntemlerinin yetersizliği nedeniyle çocuklarını korumak için anneler de tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanmaya başlamıştır. Ancak, tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin kullanımı uzmanlık gerektiren özenli bir uygulamadır. Bu derleme pandemi sürecinde çocuklarda kullanılan tamamlayıcı tedavi yöntemlerini sunmak ve hemşirelerin tamamlayıcı tedavi yöntemlerindeki rolünü açıklamak amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs; tamamlayıcı tedavi yöntemleri; hemşirelik.

Abstract:

Declared as a pandemic by the World Health Organization; coronavirus disease has become a universal threat and according to current data; It caused the death of 1 million 940 thousand 352 people. The increase in the number of deaths day by day due to the epidemic and the lack of a clear treatment increase the anxiety in individuals and cause them to turn to complementary treatment methods. During the coronavirus pandemic process, mothers started to use complementary treatment methods to protect their children due to the inadequacy of treatment and prevention methods. However, the use of complementary treatment methods is a painstaking practice that requires expertise. This review was written to present the complementary treatment methods used in children during the pandemic process and to explain the role of nurses in complementary treatment methods.

Key Words: Coronavirus; complementary treatment methods; nursing.

Giriş

İlk koronavirüs hastalığına 2019 (covid-19) sebep olan SARS-CoV virüsü, 2003 Şubat'ta Çin'de, Orta Doğu Solunum Sendromuna neden olan MERS-CoV virüsü ise; 2012 yılında ortaya çıkmıştır. ^(1,2) Yüzbinlerce insanı etkileyen ve insanların ölümüne sebep olan covid-19, Çin'in Wuhan şehrinde 30 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkmış olup Çin Hükümeti tarafından dünyaya duyurulmuştur. ^(2,3) Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) bu virüse 2019 yeni koronavirüsü (2019-nCoV) ismini vermiştir. ⁽¹⁾ DSÖ'nün güncel verilerine göre; 89.707.115 kişinin Covid-19'a yakalandığı, 1.940.352 kişinin ise; virüsten dolayı hayatını kaybettiği bildirilmiştir. ⁽⁴⁾ Salgından dolayı gün geçtikçe vefat sayısının artması ve yoğun çalışmalara rağmen virüse özgü bir tedavinin ve aşının olmayışı endişeleri arttırmaktadır. ⁽⁵⁾

Covid-19 tedavisindeki bu belirsizlikler Türkiye'de sıklıkla kullanılan tamamlayıcı tedavi yöntemlerine başvuruları yaygınlaştırmıştır. Ancak tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin doğru kullanımı için; bu konuda uzman kişilerin önerileri alınmalıdır. Birçok tamamlayıcı tedavi

yöntemlerinin yanlış kullanımı mevcuttur. Örneğin yaban mersininin yanlış kullanımı sonucu konstipasyon ve hipoglisemi gelişmektedir. Papatyanın yanlış kullanımı astımı tetiklemektedir. (6) Tamamlayıcı tedavi yöntemlerinden biri olan bitkisel yöntemlerin; özellikle kırılğan grup olan yaşlı, hamile ve çocuklarda kullanımı önem arz etmektedir. Örneğin; uyku düzensizliği ve gastrointestinal sistem ağrılarında kullanılan kedi otunun dikkat eksikliği yapabilme özelliği mevcuttur. (7) Ayrıca, ada çayı olarak bilinen *Salvia officinalis* bitkisinin yağının süt çocuğunda; gaz giderme ve kolik ağrısı azaltma amacıyla deriye sürülmesi gerekirken; oral yol ile alınması, çocuğun konvülziyon geçirmesine ve oksijen tedavisi almasına neden olmuştur. (8) Acı elma yağını, kolik tedavisi için ailenin yanlış yoldan uygulaması sonucu gözlem altına alınan 45 günlük bebekte komplikasyon gözlenmemiştir. (9) Covid-19 pandemi sürecinde tedavi ve korunma yöntemlerinin yetersizliği nedeniyle anneler tamamlayıcı tedavi yöntemlerine yönelmiştir ve tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanan anne sayısı artmıştır. (10) Bu nedenle bu çalışmada pandemi sürecinde çocuklarda kullanılan tamamlayıcı tedavi yöntemlerini sunmak ve hemşirelerin tamamlayıcı tedavi yöntemlerindeki rolünü açıklamak amaçlanmıştır.

Yenidoğan ve Covid-19

Covid-19 hastalığı yenidoğanlarda; kusma, öksürük, ateş, solunum güçlüğü şeklinde kendini göstermektedir. Covid-19'a yakalanan yenidoğanların yaşamsal bulgularında anormallik ve acil bir durum gelişmemiş. 16 Şubat 2020 tarihine kadar covid-19'dan dolayı ölen çocuk vaka bildirilmemiştir. Covid-19'a yakalanan üç yenidoğan vakası bildirilmiştir. 17 günlük olan bebekte ateş, kusma ve öksürük belirtileri görülmüş aynı zamanda bebeğin annesinde ve evin çalışanında da virüs saptanmıştır. Bir diğer yenidoğan vakası ise; 5 günlük bir bebekte sadece ateş semptomu görülmüş ve bebeğin annesinde de virüs tespit edilmiştir. 3. vakada ise; bebekte semptom gözlenmemiş fakat annede virüs pozitif çıkmış, doğumdan 30 saat sonra ise; yenidoğanın viral nükleik asit testi pozitif çıkmıştır. (13)

Çocuklarda Covid-19

Evrensel bir sağlık tehditi olan covid-19 vakalarının %1 ile %5'ini çocuklar oluşturmaktadır.

⁽¹¹⁾ Çocuklarda semptomların doğası ve enfeksiyonun genel süreci ile ilgili bilgiler çok az sıklıkta tanımlanmaktadır. ^(3,12) Salgın, 1 yaşından küçük çocuklarda ve kronik rahatsızlığı bulunan çocuklarda ciddiyetini korumaktadır. ⁽¹¹⁾ Salgın sürecinin başında paylaşılan verilere göre; çocuklar daha az etkilenmiştir. Virüs, 65 yaş üstü kişilerde daha ciddi boyutlara ulaşırken; 0-24 yaş grubunda tam tersidir. Covid-19'a yakalanan çocukların nadiren yoğun bakıma yatışı yapılmaktadır. ⁽¹³⁾ Kritik boyuta ulaşan ilk çocuk vakası Çin'in Wuhan şehrinde 1 yaşındaki erkek çocukta görülmüştür. Aralıklı ishal kusma, solunum sıkıntısı ve ateş belirtileri olan çocuk vaka bildirilmiştir. Çocuk hasta yatışının onuncu gününde mekanik ventilatörden başarılı şekilde ayrılmıştır. ⁽¹⁴⁾ Ciddiyetini koruyan ve dünya çapında hızla yayılmakta olan covid-19, klinik ve epidemiyolojik özellikler açısından çocuklardaki belirsizliğini korumaktadır. Çin'de geriye dönük yapılan 18 yaş altı 2135 çocuk vakadan oluşan çalışmaya göre; hastaların ortalama yaşının 7 olduğu ve sadece 728 çocuğun laboratuvar ortamında pozitifliğinin onaylanmış olduğu belirtilmiştir. Hastaların yaklaşık yarısının Hubei şehrinden olduğu ve erkek çocuk hastaların sayısının daha fazla olduğu belirtilmiştir. ⁽¹⁵⁾ Covid-19; çocukları, yetişkinlere nazaran daha az etkilemektedir ancak sebebi kesin bir şekilde bilinmemektedir. Çocuklarda görülen belirtilerin az olmasının yanı sıra çocukların, yetişkinlere göre daha fazla taşıyıcı oldukları dikkat çekmektedir. Bununla ilişkili olarak, çalışan ebeveynlerin çocuklarının bakımını dede ve neneler desteklemektedir. Yaşlı bireyler bu nedenle çocuklarla daha fazla vakit geçirmekte ve çocukların covid-19'a yakalanma riski artmaktadır. ⁽¹⁶⁾ 17 Ocak ve 1 Mart 2020 arasında, Çin'de 661 kişinin covid-19'a yakalandığı bildirilmiş, bu vakaların %36'sını çocuklar oluşturmuş ve çocukların yaş ortalaması 8 olarak belirtilmiştir. Çocuk vakaların bulaşma yollarını; covid-19'lu aile üyeleriyle yakın temas, salgın alanlara maruz kalma öyküsü oluşturmuştur. Çocuk vakaların çoğunluğunun kliniği hafif seyirli olmuş ve kritik derecede

seyreden çocuk vaka olmamıştır. ⁽¹⁷⁾ Amerika Birleşik Devletleri'nde 12 Şubat - 2 Nisan 2020 arasında doğrulanmış 149.760 covid-19 vakanın olduğu ve yaşları bilinen 149.082 (% 99.6) vakaların, 2.572'sini (% 1.7) 18 yaş altı çocuklar oluşturmuştur. ⁽¹⁸⁾

Çocuklarda Kullanılan Tamamlayıcı Tedavi Yöntemleri

Geçmişten günümüze gelen, modern tıpta yer almayıp ta ilaç üretiminin var olmasından önce bitkisel ve hayvansal ürünlerin yer aldığı ve tamamlayıcı tedavi yöntemleri olarak adlandırılan yöntemler mevcuttur. Bronşiyal astım, epilepsi ve üst solunum sistemi hastalıklarında da tamamlayıcı tedavi yöntemleri yaygın kullanılmaktadır. ⁽⁶⁾ Yapılan araştırmalarda, Amerika ve Avrupa ülkelerinde çocuklarda % 1,8-70 oranlarında tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullanıldığı bildirilmektedir. ⁽⁶⁾ Korunma ve tedavi amaçlı kullanılan bu yöntemler farklı kültürlerde de kullanılmaktadır. ^(1,6)

Modern tıbbın var oluşundan beri halkın iç içe olduğu geleneksel tıp, yüz yıllar boyunca geliştirilen bilgileri kapsamaktadır. Geleneksel tıp adı altında toplanan uygulamalardan bazıları şunlardır; bitkisel, ayurveda, siddha, unani, iranlı, islami, vietnamca, çince, akupunktur. ^(19,20)

Tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin, bilimsel temellere dayandırılmasının yanında tarihi ve kültürel geleneklere dayandırılmış bir yönü de vardır. Farklı ülkelerde 'tamamlayıcı tıp' veya 'tamamlayıcı tıp' terimleri geleneksel tıp kavramı ile dönüşümlü olarak kullanılmaktadır. ⁽¹⁹⁾

Kronik hastalığı olan insan sayısının artması ve yaşam süresinin uzaması tamamlayıcı tedavi yöntemlerine olan ilgiyi arttırmaktadır. 21. yüzyılın kendine özgü sağlık sorunları göz önüne alındığında, tamamlayıcı tedavi yöntemlerine olan ilgi artmaktadır. DSÖ'nün 2019 yılında geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları hakkında yayınladığı rapora göre; 179 ülkenin tamamlayıcı ve tamamlayıcı tıba katkı sunduğu belirtilmektedir. ⁽²⁰⁾

Türkiye'de ilk düzenleme 1991 yılında akupunktur ile ilgili çıkan yönetmelik ile yapılmıştır. 2014 yılında ise; geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları yönetmeliği yayınlanmıştır. Bu yönetmelikte apiterapi, fitoterapi, hipnoz, sülük, homeopati, kayropratik, kupa uygulaması,

larva uygulaması, mezoterapi, proloterapi, osteopati, ozon uygulaması, refleksoloji ve müzik terapi'ye yer verilmiştir. ⁽²¹⁾ Farklı alanlarda ve farklı amaçlar için tamamlayıcı tedavi yöntemleri mevcuttur. Astin (1998)'in yapmış olduğu çalışmaya göre; tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullanan hastaların daha fazla eğitim aldığı, sağlık durumunun daha kötü olduğu ve anksiyete, sırt problemleri, kronik ağrı ve idrar yolu hastalığı olduğu belirtilmiştir. ⁽²²⁾ Tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullanan hastalar 30 ile 49 yaşları arasında olma eğilimindedir. Genel olarak, kadınlar erkeklerden daha yaygın olarak tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullanmaktadır. ⁽¹⁹⁾ Nadir de olsa ebeveynler çocukları için tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanmaktadır ve özellikle kistik fibroz veya juvenil artrit gibi kronik bir hastalığı olanlarda kullanımı daha fazladır. Araştırmalar, ağır kronik hastalığı olan çocukların % 70'inin tamamlayıcı bir tedavi yöntemi kullandığını ortaya koymuştur. ⁽²³⁾

Gelişmekte olan ülkelerde, tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin bir parçası olan bitkisel ürünlerin kullanımını giderek artmaktadır. Özellikle yenidoğan ve süt çocuklarında en sık papatya, rezene, anason bitkilerinin ve paralel olarak yanlış tekniklerin kullanımına bağlı istenmeyen etkilerin görülme sıklığı artmıştır. ⁽⁸⁾ Ailelerin, tamamlayıcı tedavi yöntemleri ile ilgili görüşlerinin ve kullandığı yöntemlerin sorgulandığı çalışmada; ailelerin çocukları için; yöntem olarak sırasıyla en fazla bitkisel çay, tuz lambası kullandıkları, en az olarak da dua ve zeytinyağı kullandıkları belirtilmiştir. ⁽⁶⁾

Yenidoğan ve süt çocuklarında tamamlayıcı tedavi yöntemleri yaklaşımı olarak en sık bitkisel ürünlerin tercih edildiği görülmektedir. Konstipasyonun ve gazın giderilmesinde rezene, papatya ve anason çayları tercih edilmektedir. Bu çaylar oral yol ve cilt yolu ile kullanılmaktadır. Uygun dozlarda kullanımı sonucu istenmeyen etkileri görülmemektedir. Ada çayı olarak bilinen *salvia officinalis* bitkisinin; sakinleştirici, idrar söktürücü olarak, enfeksiyon ve öksürük, astım, infantil kolik gibi durumlarda kullanımı yaygındır. Yine konstipasyon ve kolik tarzı ağrılarda kullanılan anason, papatya, rezene çayları ve badem yağı süt çocuklarında

da kullanılmaktadır. İnfantil bebeklerde acı elma yağı ayak tabanına ve abdominal bölgeye 1-2 damla damlatılarak masaj yöntemiyle uygulanmaktadır. (24)

Kullanılan bitkisel ilaçların toksik etkileri; solunum durması, sinir sistemi problemleri, kusma ve diyare şeklinde kendini göstermektedir. Arıca ve arkadaşlarının (2012) sunduğu olguya göre; ada çayı yağının oral kullanımına bağlı süt çocuğunda yay biçiminde kasılmaların olduğu belirtilmiştir. (8)

Alerjik rinitli 100 çocukta, kullanılan tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin araştırıldığı çalışmada; yaş ortalaması 13.3 olarak bulunmuş en küçük çocuğun yaşının 4 olduğu belirtilmiştir. En çok kullanılan uygulamanın; çörek otu, karaturp olduğu, göz enfeksiyonu için de çayın kullanıldığı belirtilmiştir. Yine alerjik rinitte bitkisel yöntemlerin tercih edildiği bunların; ihlamur, çay ağacı yağı, çörek otu, hatmi çiçeği, karaturp/bal, keçiboynuzu ve üzerlik tohumu olduğu, bitkisel yöntemler dışında; okalptüs yağı/mentol içeren buharlar, su buharı, burun bandı ve tuz lambasının kullanıldığı belirtilmiştir. (25) Tuncel ve arkadaşlarının (2014) yapmış olduğu kronik hastalığı olmayan 206 çocuğun annelerinin çocukları için kullandığı tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin sorgulandığı çalışmada; %83'ünün tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullandığı, en sık kullanılan yöntemlerin nazar boncuğu (%45) takmak ve nazardan korunmak için dua (%35) olduğu belirtilmiştir. Bu yöntemlerin ise; genellikle, anemi, diyare, konstipasyon ve öksürük durumlarında kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak hastaların % 73'ünün geleneksel, % 57'sinin bitkisel yöntemler ve % 18'inin invaziv yöntem kullandığı görülmektedir. Nazardan korunmak için; nazar boncuğu, dua, ekmek koyma, kurşun dökme ve tılsım takma yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca bebeği uyanık tutmak için kundaklama, alnın pürüzsüz olması için başörtüsü, pişik oluşumunu önlemek için toprağa yatma ve kanın mikroplardan arındırılması ve kişinin sağlığının maksimum düzeye çıkarılması amacıyla kan dökülmesi adı altında çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Yine aynı çalışmada; üst solunum yolu enfeksiyonlarından korunmak için; nane-limon, misket limonu, adaçayı), ballı süt, zencefil; bağışıklık sisteminin

güçlendirilmesi için; bal, balık yağı, vitamin, keten tohumu, pekmez, soğan ve sarımsak kullanılmıştır. ⁽²⁶⁾

Tablo 1. Çocuklarda Uygulanan Tamamlayıcı Tedavi Yöntemleri

Biyolojik Temelli Tedaviler
<u>Beden Zihin Temelli Tedaviler</u>
Yoga
Hipnoz
Farkındalık Temelli Stres Azaltma Yöntemi
<u>Manipülatif ve Beden Temelli Tedaviler</u>
Masaj
Aromaterapi
Osteopati
Refleksoloji
<u>Enerji Terapileri</u>
Akupunktur
Refleksoloji
Reiki

1. Biyolojik Temelli Tedaviler

Aminoasitler, esansiyel yağ asitleri, bitkisel ilaçlar, vitaminler, mineraller ve diğer takviyelerin kullanımını içeren tamamlayıcı tedavi yöntemleri uygulamalarıdır. ⁽²⁷⁾ Sewitch & Rajput (2010)'un kolorektal kanser hastalarının tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanmalarına ilişkin yapmış olduğu literatür taramasında hastaların %75'inin biyolojik temelli ve zihin-vücut terapilerini kullandığı belirtilmiştir. ⁽²⁸⁾ Bağışıklığı güçlendirmek ve inflamatuvar solunum yolu hastalıklarına karşı önlem almak amacıyla zencefil ve zencefilden elde edilen yağlar, kurkumin, ginseng ve sarımsak kullanılmaktadır. Peygamber süpürgesi olarak bilinen artemisia annua ağacı Asya ve Afrika'da sıtma tedavisinde kullanılmaktadır. ⁽¹⁰⁾

2. Beden- Zihin Temelli Tedaviler

Kişinin problemlerini çözmek; güçlenmesini, baş etme mekanizmalarını kullanmasını sağlamak amacıyla farklı yöntemler kullanılarak kişinin vücuduna, zihnine ve ruhuna yönelik yapılan uygulamalardır. Bu uygulamalar kişinin zihnin ve davranışları arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. ⁽²⁹⁾

2.1. Yoga

Uzun yıllardır var olan Hindistan temelli, vücudun dengesini savunan zihinsel, duygusal ve fiziksel açıdan bütüncül sağlık anlayışını destekleyen bir yöntemdir. Vücudun farkındalığına odaklanan; gevşeme, denge egzersizlerinin olduğu; istedik soluk alıp vermelerin, meditasyonun ve tekrarlı ifadelerin yer aldığı bir uygulamadır. ⁽³⁰⁾ Yoga, anksiyete ve depresyon tedavisi gören gençlerde, aynı zamanda yeme bozuklukları, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu ve antisosyal davranışların tedavisinde de son derece etkilidir. ⁽³¹⁾

2.2. Hipnoz

Bireyin kendisinin bilinçaltına müdahale edilmesini istemesi sonucu gerçekleşen yolculuktur. Kişisel denetim aktiftir fakat bir uzman tarafından yapılan yönlendirilmelerle birey tedavisinin sorumluluğunu almaktadır. Hipnoz; hiperemezis gravidarum, enürezis nokturna, uyku ve beslenme sorunları, obezite, depresyon ve anksiyete bozuklukları, sigara bağımlılığı, siğil ve alerjik cilt bulguları, fobiler ve ağrı tedavisinde kullanılmaktadır. ⁽³²⁾

2.3. Farkındalık Temelli Stres Azaltma Yöntemi

Kişinin hastalıklarla baş etmesinin yanı sıra hayatı anlamaya yönelik uygulamalardır. Mutlu ve huzurlu bir hayatı yaşamak; duygu ve düşüncelerimizi negatifikten uzak tutmakla mümkündür. Günlük yaşam aktivitelerini (yeme, içme, yürüme, yemek yapma gibi), yoga, beden tarama ve meditasyon egzersizlerini kapsayan bu 8 haftalık program, içinde bulunulan ana karşı ilgi, açıklık ve kabul davranışları ile yerine getirmeyi gerektirmektedir. Kanseri, depresyonu ve kalp hastalıkları başta olmak üzere pek çok alanda sağlık çalışanları tarafından kullanılmaktadır. ⁽³³⁾

Yapılan çalışmalar farkındalık temelli girişimlerin psikolojik iyiliği artırdığını, ⁽³⁴⁾ bağışıklık sistemini güçlendirdiğini desteklemektedir. ⁽³³⁾

3. Manipülatif ve Beden Temelli Tedaviler

Etkinliği kapı kontrol teorisi ve endorfin teorisi ile açıklanmaktadır. Medulla spinalis, ince çaplı liflerin aktifleşmesi ile uyarılır ve ağrı hissedilir. Manipülatif ve beden temelli uygulamalar ile de kalın liflerin uyarılması sonucu ağrı hissiyatı kaybolur. Endorfin teorisine göre ise; dokunma ile endorfin salgısı artar ve ağrı duyusu kaybolur. ⁽³⁵⁾ Bu uygulamalar; öncelikle, kemikler, eklemler, yumuşak dokular, dolaşım ve lenf sistemi üzerine odaklanan uygulamalardır. ⁽²⁹⁾

Manipülatif ve beden temelli yöntemlerin etkinlikleri kapı kontrol teorisi ve endorfin teorisi olarak bilinen ağrı teorilerine dayanmaktadır. Kapı Kontrol Teorisi'ne göre medulla spinalisin arka boynuzunda ağrı şiddetinin hissini kontrol eden bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı, ince çaplı liflerin aktivitesi ile açılır ve ağrı uyarıları hissedilir. Kalın çaplı liflerin aktif olmasıyla ise, bu kapı kapanır ve ağrı uyarıları hissedilmez. Yöntemlerin etkinliğinin dayandığı bir diğer teori olan endorfin teorisine göre ise, tensel uyarılma ile endorfin salınımı artar. Opioid reseptörleri uyarılarak, morfinden daha güçlü analjezik etkisi olan endorfin, vücutta kendisini gösterir. ⁽²⁹⁾

3.1. Masaj

Temelinde dokunmanın olduğu, lenfatik dolaşımın hareketini kullanarak vücudu zararlı atıklardan uzaklaştıran ve eller aracılığıyla yapılan gevşemeyi sağlayan bir yöntemdir. ⁽²⁹⁾

3.2. Aromaterapi

5000 yıllık bir zemini olan aromaterapi; bitkilerden elde edilen aromatik uçucu özellikteki yağların fiziksel ve ruhsal iyilik hali için tedavi amacıyla kullanılmasıdır. Ortadoğu ve Eski Mısır'da parfüm ve iyileştirici özelliğinden faydalanılmıştır. ⁽³⁶⁾ Uçucu yağların anti-enflamatuar, immünomodülatör, bronkodilatör ve antiviral özelliklere sahip olduğu uzun zamandır bilinmektedir ve Sars-Cov-2 virüsüne karşı etkinliği olduğu ileri sürülmektedir. Yağların lipofilik yapıda olması virüslerin zarına girişi ve tahribatı kolaylaştırmaktadır. ⁽³⁷⁾

3.3. Osteopati

Vücudu bütüncül değerlendiren ve iç dengeyi maksimum düzeye çıkarıp korumayı amaçlayan semptom yönetimi ve tedavi stratejilerini içeren manuel bir yöntemdir. Osteopati; lenf dolaşımını destekler, kas-iskelet ağrısını azaltır. ⁽³⁸⁾

4. Enerji Terapileri

Antik çağdan bu yana kullanımı mevcuttur. Tıbbi tedavi yöntemlerinin kullanılmasından ziyade enerjiyle iyileştirmeye odaklıdır. ⁽³⁹⁾ Bu tedavi yöntemi vücudu saran enerji merkezine odaklanır. Çakra olarak adlandırılan vücudun enerji düğümleri terapilerin odaklandığı noktalar. Çakraların blokaja uğraması ile enerji iletimi sekteye uğrayarak hastalık belirtileri oluşmaktadır. ⁽²⁹⁾

4.1. Akupunktur

“Acus” iğne, “punctura” delmek anlamına gelmektedir. Vücudun bazı bölgelerine, hastalıkları tedavi etmek veya semptomları gidermek amacıyla iğne veya basınç, ısı, lazer ve elektrik akımının kullanıldığı bir uygulamadır. Milattan önce Çin’de kullanılmaya başlanmış en eski uygulamalardandır. ⁽⁴⁰⁾

4.2. Refleksoloji

Temeli 5000 yıl öncesine dayanan, noninvaziv bir yöntemdir. Holistik yaklaşımı benimseyen, vücudun istenen bölgelerinin etkilenmesi amacıyla eller ve ayaklardaki belli noktalara uygulanarak tüm vücuda enerji akışını sağlayan bölgesel basınç uygulamasıdır. ^(41,42) Refleksoloji uygulaması ile kan ve enerji dolaşımını iyileştirmek, gevşeme hissi vermek ve vücudun iç dengesini sürdürmek amaçlanmaktadır. ⁽⁴²⁾

Covid-19 Pandemi Sürecinde Çocuklarda Kullanılan Tamamlayıcı Tedavi Yöntemleri

Bağışıklığı güçlendiren maddelerin bitkisel kaynakları, birçok ülkede sağlığı iyileştirmek, vücudun bulaşıcı ajanlara karşı normal direncini artırmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu

kaynaklardan biri olan zerdeçaldan elde edilen kurkuminin antikor yanıtını artırabileceği ileri sürülmüştür. ⁽⁴³⁾ Kurkuminin viral enfeksiyonun çok erken evresindeki etkinliği zarfsız bir virüs olan insan norovirüsünde (HuNoV) kanıtlanmıştır. ⁽⁴⁴⁾ Çalışmalar, intravenöz yüksek doz C vitamini enjeksiyonunun erken aşamalarında Covid-19 tedavisi için güvenli ve yararlı bir seçenek olabileceğini önermektedir. C vitamini, inflamatuvar cevabı azaltmaya yardımcı olmasına rağmen, yüksek miktarda C vitamini tüketiminin Covid-19'un önlenmesinde veya tedavisinde etkili olabileceğini destekleyen kesin bir kanıt yoktur. Antiinflamatuvar özelliklere sahip olan ve bağışıklığı destekleyen D vitamini otoimmünitede etkili olduğu ve eksikliğinin kronik inflamatuvar hastalıklarla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle çocuklarda ve yaşlılarda serum D vitamini düzeyinin değerlendirilmesi ve optimum düzeyde tutulması gerekmektedir. ⁽⁴³⁾

Koronavirüsü hakkında sınırlı bilgi olmasına rağmen, mevcut kanıtlar, insanların; yaşlarına, cinsiyetlerine, etnik kökenlerine ve sağlık durumlarına bakılmaksızın covid-19'dan hasta olabileceğini gösteriyor. Çocukların virüsten etkilenme olasılığı yetişkinlere göre daha az olsa da, hastalıktan kurtulmuş değillerdir. Geçmişte salgın hastalıkları tedavi etmek amacıyla yaygın olarak kullanılan geleneksel tıp, tedavi yöntemlerinden biri olarak dikkate alınmaktadır. Covid-19'un önlenmesi ve tedavisi konusunda geleneksel ilaç tedavisi Dünya çapında yayınlanmasına rağmen yalnızca Çin Hükümeti çocuklar için bitkisel formüllerin derlendiği klavuzlar yayınlamıştır. Klavuzda Artemisiae Annuae Herba bitkisine yer verilmiştir. ⁽⁴⁵⁾ Bu bitki Çin ve Japonya'da eski zamanlardan beri sıtma ve sıcak çarpmasına bağlı bulantı, baş ağrısı ve kusmanın tedavisinde kullanılan geleneksel bir bitkisel ilaçtır. ⁽⁴⁶⁾ Klavuzda bahsedilen bitkiler arasında Armeniacaee Semen ve Coicis Semen bitkisi de yer almaktadır. Geleneksel tıpta her ikisi de akciğerleri besleyici etkiye sahip olduğundan, üst solunum yolu enfeksiyonunun tedavisi için sıklıkla birlikte reçete edildiği bildirilmektedir. ⁽⁴⁵⁾ Pandemi döneminde hemşirelik öğrencilerinin covid-19 a karşı kullandıkları tamamlayıcı yöntemlerin sorgulandığı çalışmada;

öğrencilerin çoğunluğunun bitkisel ürün kullandığı bu ürünlerin; (papatya, sarı kantaron, sumak, karanfil-tarçın, biberiye, adaçayı, ekinezya, zencefil, zerdeçal, nane, kekik, yeşil çaydan oluştuğu ve en az olarak kullanılan yöntemin aromaterapi olduğu belirtilmektedir. ⁽⁴⁷⁾

Tamamlayıcı Tedavi Yöntemlerini Uygulamada Hemşirenin Rolü

Hastalıkların tanı ve tedavisi sürecinde önemli gelişmelerin yaşanması, beklenen yaşam süresinin ve kronik hastalıkların artışı ile birlikte medikal tedavinin yetersiz olduğu durumlar ortaya çıkmaktadır. ⁽¹⁰⁾ Covid-19 pandemi süreci de bu durumlardan birisi olmuştur. Salgın sürecinde yetersiz kalan güncel tıp, insanları tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanmaya itmiştir. Kültürel yapı olarak tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullanmaya yatkın oluşumuz da bu durumu desteklemektedir. ⁽⁴⁸⁾

Günümüz koşullarında bireyler, mevcut sağlığını korumak, refah düzeyini yükseltmek amacıyla hastalıklarının tedavisinde tıbbi tedavinin yanında tamamlayıcı tedavi yöntemleri kullanmaktadır. Tamamlayıcı tedavi yöntemlerine olan bu yoğun ilgi; sağlığın korunmasında ve tedavisinde yer alan hemşirelerin bu tedavi yöntemlerini kullanmada aktif rol almasını gerekli kılmaktadır. ⁽⁴⁹⁾ Bu gereklilik doğrultusunda; tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin kullanım amaçlarını ve yöntemlerini bilme konusunda, hasta güvenliğini baz alan ve holistik bir yaklaşımı benimseyen hemşirelere sorumluluklar düşmektedir. ^(49,50)

Hemşireler, kaliteli bakım sunarken; hastanın sağlığını olumsuz etkileyecek veya mevcut hastalığını ilerletecek hatalı uygulamaları ön görmeli, belirlemeli ve hemşirelerin, doğru olan uygulamaları rehberlik rolü ve eğitici rolü kapsamında desteklemesi gerekmektedir.

Hemşireler, öykü alırken hastaların ve ailelerin medikal tedavi ve tamamlayıcı tedavi yöntemlerine ilişkin görüşlerini öğrenmelidir. Ancak, Yayan ve arkadaşlarının (2019) 112 pediatri hemşiresi ile yaptığı çalışmada; hemşirelerin tamamlayıcı tedavi yöntemlerine ilişkin bilgi düzeyleri araştırılmış ve hemşirelerin yarısından fazlasının hastalarının hangi tamamlayıcı tedavi yöntemlerini kullandıklarını bilmedikleri ve hastalarına kullanıp kullanmadıklarını

sormadıkları belirtilmiştir. ⁽⁵¹⁾ Ebe, hemşire ve doktordan oluşan bir örneklemin kullanıldığı (n=380) başka bir çalışmada sağlık çalışanlarının tamamlayıcı tedavi yöntemlerini bilme ve kullanma durumları incelenmiştir ve çalışma sonuçlarında sağlık çalışanlarının bu konudaki bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu belirtilmiştir. ⁽⁵²⁾

Sağlık Bakanlığı'nın 27 Ekim 2014 Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği kapsamında, tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin kimler tarafından uygulanabileceğinin sınırı çizilmiştir. Yönetmelik kapsamında hemşirelerin uygulayabileceği tamamlayıcı tedavi yöntemleri arasında; masaj ve yoga bulunmakta, refleksoloji, müzik terapi ve aromaterapi uygulamaları hekim gözetiminde uygulanabilmektedir. Fitoterapi, hipnoz, akupunktur/akupresür ise hemşirelik uygulamaları kapsamı dışında yer almaktadır. ⁽⁵³⁾ Hemşirelerin uygulayabileceği şekilde tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin hemşirelik uygulamaları ile benzerlik gösterdiği de literatürde bildirilmektedir. ⁽⁵⁴⁾

Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak, covid-19 tehdidi dünyamızı saran bir korkudur. Henüz kesin bir tedavisinin olmayışı ve dünya çapında belirsizliğini koruyan hastalık ile mücadele etmek için tıbbi tedavinin yanında tamamlayıcı tedavi yöntemlerine yönelim artmıştır. Salgınla mücadele döneminde ebeveynlerin çocuklarını korumak için kullandıkları tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin sorgulandığı ve faydalarının araştırıldığı güncel ve bilimsel çalışmalar arttırılarak literatür desteklenmelidir. Tıp ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ile birlikte hemşirelerin görev ve sorumluluklarında değişiklikler olmaktadır. Hemşireler için tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin kullanımı konusunda çizilen sınır yetersizdir. Birçok tamamlayıcı tedavi yöntemleri ile hemşirelik uygulamalarının benzeştiği bilinmektedir. Bu bağlamda, hemşirelerin, mesleklerini inşa ederken tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin de yer aldığı hemşirelik uygulamaları konusunda kendilerini daha çok geliştirmeleri, hasta/yakınlarına bu konuda eğitim vermeleri gerekmektedir ve hemşireler, bu yöntemleri özümseyerek bakım

aşamasında uygulamalarına entegre etmelidirler. Toplum sağlığı ve çocuk sağlığı için tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin doğru kullanımının önemli olduğu unutulmamalı, gereken bilgi ve donanıma sahip olmayan bireyler tarafından uygulanmamalıdır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Finansal Destek: Herhangi bir destek veya finansman kaynak alınmamıştır.

Kaynaklar

1. Şekeroğlu N, Gezici S. Koronavirüs Pandemisi ve Türkiye'nin Bazı Şifalı Bitkileri. *Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences*. 2020;25(19):163-182. doi:10.21673/anadoluklin.724210.
2. Li G, Fan Y, Lai Y, Han T, Li Z, Zhou P, et al. Coronavirus. infections and immune responses. *J Med Virol*. 2020;92(4):424-432. doi:10.1002/jmv.25685.
3. Sarman A, Tuncay S, Sarman E. Review of early stage effects of coronavirus disease 2019 (Covid-19) in pediatric patients. *Journal of Pre-Hospital*. 2020;5(2):79-98. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hod/issue/54345/732208>
4. WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. (Access: 13.01.2021). Available from: <https://covid19.who.int/>
5. Uğuz M, Eşkut B. Covid 19 Enfeksiyon Tedavisi. *Medical Research Reports*. 2020;3(Suppl 1):S17-31. Available from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1224034>
6. Bozkaya ÖG, Akgün İ, Birgi E, Çinkoğlu, A, Gög K, Karadeniz D. Anne Babaların Çocuklarında Uyguladıkları Alternatif Tıp Yöntemleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*. 2008;22(3):129 – 135. Available from: https://dergipark.org.tr/tr/pub/deutip/issue/4652/63437#article_cite

7. Uzun MB, Aykaç G, Özçelikay G. Bitkisel Ürünlerin Yanlış Kullanımı ve Zararları. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi; 2014;4(3):1-5. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mutfd/issue/43171/523663>
8. Arıca V , Arıca S , Tutanç M , Motor S , Motor V , Doğan M . Ada çayı yağının ağızdan kullanımına bağlı süt çocuğunda konvülziyon. Türk Pediatri Arşivi. 2012;47(1). doi:10.4274/tpa.1170
9. Gündüz S, Kara S, Yüksel Ç, Yılmaz A. Acı Elma Yağının Yanlış Kullanımına Bağlı Dört Zehirlenme Vakası. Dicle Tıp Dergisi. 2016;43(2):364-366. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dicletip/issue/41406/500527>.
10. Babich O, Sukhikh S, Prosekov A, Asyakina L, Ivanova S. Medicinal Plants to Strengthen Immunity during a Pandemic. Pharmaceuticals (Basel, Switzerland). 2010;13(10):313. Available from: <https://doi.org/10.3390/ph13100313>
11. Pars H. COVID-19 Pandemisinde Çocuklar Ve Pediatri Hemşiresinin Rollerini. Huhemfad-Johufon. 2020;7(Özel sayı):66-75. doi:10.31125/hunhemsire.776493
12. Zheng F, Liao C, Fan QH, Chen HB, Zhao XG, Xie ZG, et al. Çin, Hubei'de coronavirus hastalığı 2019 olan çocukların klinik özellikleri. Güncel Tıp Bilimi. 2020;40(2):275-280. Available from: <https://doi.org/10.1007/s11596-020-2172-6>
13. Sarı Yanartaş M, Hançerli Törün S. Covid-19 ve çocuk. Sağlık Bilimlerinde İleri Araştırmalar Dergisi. 2020;Cilt 3:40-48. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sabiad/issue/54344/738104>
14. Kammoun R, Masmoudi, K. Paediatric aspects of COVID-19: An update. Respiratory medicine and research; 2020;78:100765. <https://doi.org/10.1016/j.resmer.2020.100765>.
15. Dong Y, Mo X, Hu Y, Qi X, Jiang F, Jiang Z, et al. Epidemiology of covid-19 among children in china. pediatrics. 2020;145(6):e20200702. doi:10.1542/peds.2020-0702.

16. Gray DJ, Kurscheid J, Mationg M, Williams GM, Gordon C, Kelly M. Health-education to prevent covid-19 in school children: a call to action. *Infectious Diseases of Poverty*. 2020;9:81. Available from: <https://doi.org/10.1186/s40249-020-00695-2>
17. Qiu H, Wu J, Hong L, Luo Y, Song Q, Chen D. Clinical and epidemiological features of 36 children with coronavirus disease 2019 (COVID-19) in Zhejiang, China: an observational cohort study. *The Lancet. Infectious diseases*. 2020;20(6):689–696. Available from: [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30198-5](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30198-5)
18. CDC COVID-19 Response Team. Coronavirus Disease 2019 in Children - United States. *MMWR. Morbidity and mortality weekly report*. 2020;69(14):422–426. Available from: <https://doi.org/10.15585/mmwr.mm6914e4>.
19. Dorai AA. Wound care with traditional, complementary and alternative medicine. *Indian journal of plastic surgery : official publication of the Association of Plastic Surgeons of India*. 2012;45(2):418–424. Available from: <https://doi.org/10.4103/0970-0358.101331>
20. WHO global report on traditional and complementary medicine 2019. Available from: <https://www.who.int/publications/i/item/978924151536>
21. Mollahaliloğlu S, Uğurlu F, Kalaycı M, Öztaş D. Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamalarında Yeni Dönem. *Ankara Medical Journal*. 2015;15(2). doi: 10.17098/amj.44789.
22. Astin JA. Why patients use alternative medicine: results of a national study. *JAMA*. 1998;279(19):1548-53. doi: 10.1001/jama.279.19.1548.
23. Chambliss LR. Alternative and complementary medicine: an overview. *Clin Obstet Gynecol*. 2001;44(4):640-52. doi: 10.1097/00003081-200112000-00004.
24. Gündüz S, Kara S, Yüksel Ç, Yılmaz A. Acı Elma Yağının Yanlış Kullanımına Bağlı Dört Zehirlenme Vakası. *Dicle Tıp Dergisi*. 2016;43(2):364-366. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dicletip/issue/41406/50052714>.

25. Sancaklı Ö, Tuncel T, Özdoğru E. Allerjik Rinitli Çocuklarda Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Kullanımının Araştırılması. *Asthma Allergy Immunol.* 2018;16:11-16. doi: 10.21911/aai.375
26. Tuncel T, Şen V, Kelekçi S, Karabel M, Şahin C, Uluca Ü, ve ark., Use of complementary and alternative medicine in children who have no chronic disease. *Türk Pediatri Arşivi.* 2014;49(2):148–153. <https://doi.org/10.5152/tpa.2014.1498>
27. Bilgiç A, Cöngöloğlu A. Otizm spektrum bozukluklarında biyolojik temelli tamamlayıcı ve alternatif tıp uygulamaları. *Turk J Child Adolesc Ment Health.* 2009;16(3):153-164. E-ISSN:2687-3532.
28. Sewitch MJ, Rajput Y. A literature review of complementary and alternative medicine use by colorectal cancer patients. *Complement Ther Clin Pract.* 2010;16(1):52-56. doi: 10.1016/j.ctcp.2009.10.001.
29. Bulduklı Y. Hedef Kitle Bağlamında Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Uygulamaları. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2016;(37):607-627. doi:10.21563/sutad.187051
30. Atılgan E, Tarakcı D, Polat B, Alğun ZC. Sağlıklı kadınlarda Yoga temelli egzersizlerin esneklik, yaşam kalitesi, fiziksel aktivite ve depresyon üzerine etkilerinin araştırılması. *Journal of Exercise Therapy and Rehabilitation.* 2015;2(2):41-46. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/210325>
31. Akgül Gök F, Arslan Özdemir E. Sosyal Hizmet Uygulamalarında Beden-Zihin-Ruh (Tin) Müdahaleleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.* 2020;9(1):398-416. Available from : <http://www.itobiad.com/tr/issue/53155/661680>
32. Kayış Topaloğlu H, Topaloğlu U. Gastrointestinal Sistem Hastalıklarında Hipnoz. *Journal of Anatolian Medical Research.* 2020;5(1):25-28. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jamer/issue/53529/673850>

- 33.** Davidson RJ, Kabat Zinn J, Schumacher J, Rosenkranz M, Muller D, Santorelli SF, et al. Alterations in brain and immune function produced by mindfulness meditation. *Psychosom Med.* 2003;65(4):564-570. doi: 10.1097/01.psy.0000077505.67574.e3.
- 34.** Astin JA. Stress reduction through mindfulness meditation. Effects on psychological symptomatology, sense of control, and spiritual experiences. *Psychother Psychosom.* 1997;66(2):97-106. doi: 10.1159/000289116.
- 35.** Topçu İ, Dişsiz M. Doğum Eyleminde Kullanılan Manipülatif ve Beden Temelli Tamamlayıcı-Alternatif Yöntemler. *Hemşirelik Bilimi Dergisi.* 2018;1(2):33–37. Available from: <https://dergipark.org.tr/pub/hbd/issue/40075/458002>
- 36.** Kanat T . Aromaterapi. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research.* 2019;3:67-73. doi: 10.34084/bshr.548407
- 37.** Asif M, Saleem M, Saadullah M, Yaseen HS, Al Zarzour R. Covid-19 and therapy with essential oils having antiviral, anti-inflammatory, and immunomodulatory properties. *Inflammopharmacology.* 2020;28(5):1153-1161. doi: 10.1007/s10787-020-00744-0.
- 38.** Kaya E, Altınbilek T. Osteopati Yaklaşımı; Bel Ve Boyun Ağrılarında Yeri. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research. GETAT.* 2019;(özel sayı):85-90 . doi: 10.34084/bshr.550371
- 39.** Erdoğan Z, Çınar S. Reiki: Eski Bir İyileştirme Sanatı-Modern Hemşirelik Uygulaması . *Kafkas Tıp Bilimleri Dergisi.* 2011;(2):86-91. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kaftbd/issue/35416/393496>
- 40.** Ay S, Tur B, Evcik D. Kas İskelet Sistemi Hastalıklarında Sık Uygulanan Geleneksel Ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları . *Kocatepe Tıp Dergisi.* 2019;20(3):147-156. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kocatepetip/issue/47249/595094>

41. Akın Korkan E, Uyar M. Ağrı Kontrolünde Kanıt Temelli Yaklaşım: Refleksoloji. Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri. 2014;5(1):9-14. Available from: http://acibadem.dergisi.org/uploads/pdf/pdf_AUD_220.pdf
42. Embong NH, Soh YC, Ming LC, Wong TW. Perspectives on reflexology: A qualitative approach. J Tradit Complement Med. 2016;7(3):327-331. doi: 10.1016/j.jtcme.2016.08.008.
43. Nilashi M, Samad S, Yusuf S, Akbari E. Can complementary and alternative medicines be beneficial in the treatment of COVID-19 through improving immune system function?. Journal of infection and public health. 2020;13(6):893–896. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.05.009>.
44. Mathew D, Hsu WL. Antiviral potential of curcumin. Journal of Functional Foods; 2018;40:692–699. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.jff.2017.12.017>
45. Ang L, Lee HW, Kim A, Lee JA, Zhang J, Lee MS. Herbal medicine for treatment of children diagnosed with COVID-19: A review of guidelines. Complement Ther Clin Pract. 2020;39:101174. doi: 10.1016/j.ctcp.2020.101174.
46. Oh YC, Jeong YH, Kim T, Cho WK, Ma JY. Anti-inflammatory effect of Artemisiae annuae herba in lipopolysaccharide-stimulated RAW 264.7 Cells. Pharmacognosy magazine. 2014;10(Suppl 3):S588–S595. Available from: <https://doi.org/10.4103/0973-1296.139793>.
47. Işık M, Can R. Bir Grup Hemşirelik Öğrencisinin COVID-19 Riskine Yönelik Koruyucu, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi. 2021;11(1):94-103. doi:10.31020/mutftd.790805.
48. Taşçı S. Kültürlerarası Hemşirelik ve Tamamlayıcı-Alternatif Tedavi. Türkiye Klinikleri J Public Health Nurs-Special Topics. 2015;1(3):34-40. Available from:

https://www.turkiyeklinikleri.com/article/tr-kulturlerarasi-hemsirelik-ve-tamamlayici-alternatif-tedavi-74956.html#tpl_login

49. Aktaş B. Hemşirelik Öğrencilerinin Bütüncül Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbbı Karşı Tutumları. JAREN. 2017;3(2):55-59. doi: 10.5222/jaren.2017.055
50. Altınbaş Y, İster ED. Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin Tamamlayıcı Ve Alternatif Tedaviler Hakkındaki Görüş, Bilgi Ve Uygulamaları. SAUHSD. 2019;2(1):47-60. Available from: <https://www.researchgate.net/publication/333263217>
51. Yayan E, Suna Dağ Y. İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi. 2019;7(2):147-156. doi: 10.33715/inonusaglik.579960
52. Lafçı D, Kaşıkçı MK. Yataklı sağlık kuruluşunda görev yapan sağlık personellerinin tamamlayıcı ve alternatif tedavi yöntemlerini bilme ve kullanma durumları. Gümüşhane University Journal of Health Sciences. 2014;3(4):1-18. Available from: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/220120>
53. Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete; 2014:No. 29158. Available from: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141027-3.html>.
54. Herdman EA. Tamamlayıcı ve alternatif tıp ile hemşirelik. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi. 2007;4(2):2-3. Available from: https://www.journalagent.com/kuhead/pdfs/KUHEAD_4_2_2_3.pdf